

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)

*Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,

А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Тілепов**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VII том. Ойлар мен толғаныстар
/ құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы,
Н. Нүрәділ; жауаптыред. З. Бисенғали; жалпыред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 307 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

Жетінші томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы туралы
тәуелсіздік жылдары жарық көрген таңдамалы еңбектер топтастырылған. Оларда Абайдың
шығармашылық тұлғасы мен әдеби мұрасының, даналық ойлары мен суреткерлік өнерінің
тарихи мәні мен бүгінгі күн үшін маңызы көрсетілген. Кітап абайтанушыларға, магист-
ранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең тануға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу»
бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1681-9 (VII том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

МЕНІҢ АБАЙЫМ!

Менің Абайым! Әрине, бұл менің сөзім емес. Дәлірек айтсақ, сөз тіркесі менікі емес. Бұл сөздің түп-төркіні сонау бір кезде ақын Марина Цветаеваның уәлі аузынан шыққан «Менің Пушкинімде» жатыр. Осы сөз – қазір қанатты сөз. Ал қанатты сөз – бәрімізге ортақ.

Менің Абайым! Бұл сөз – бәріміздің жүрегімізде жүрген, бәріміз айтуға тиісті сөз. Бұл сөздің мәні мен мағынасы менің бау-бақшам, менің машинам деп жалқы адамның атынан айтылар аса тар аядағы материалдық меншіктеп сөйлеумен еш уақытта да қосылмақ емес. Бұл сөздің мәні мен мағынасы менің жерім, менің елім деп жалпы халықтың атынан айтылар аса кең аядағы рухани меншіктеп сөйлеумен салалас, сабақтас жатпақ. Сөз жоқ, менің жерім, менің елім, менің халқым деп рухани меншіктеп сөйлеуді жеріне, халқына деген рухани сүйіспеншілік қана тудыра алмақ. Адам – жерімен, елімен, халқымен ғана адам. Өйткені адамды адам ететін сол жері, елі мен халқы. Олай болса, біздің рухани қалыптасуымызға, рухани түлеп жаңғыруымызға, рухани баюымызға өлшеусіз әсер еткен, сарқылып таусылу дегенді білмейтін рухани ресурстарымызды да менікі деп меншіктеуге хақымыз бар. Сол рухани ресурстарымыздың бірі және бірегейі – біз үшін, Абай шығармалары. Сондықтан да қазір менің Елім, менің Жерім, менің Халқым сияқты қастерлі сөздердің қатарында менің Абайым деген сөздің де орын алып, орнығуы заңды. Сондықтан да хат біліп, қара танитын адам Абайды оқымай, Абайды танып-білмей, өз халқының кешегі, бүгінгі рухани бет-ажарын танып-білуі мүмкін емес.

Біздің байқауымызша, Абайды оқу мен оны танып-білу кезең-кезең, белес-белестерден тұрады. Яғни, өміріңнің әр кезең бөлігінде кездескен сайын, Абай – бұрынғыдан өзге, бұрынғыдан жаңа, бұрынғыдан биік, бұрынғыдан терең.

Абайды оқу және оны өзінше танып-білу қиын жол, ұзақ үдеріс. Бұл жерде танып-білуді біз тек шартты түрде ғана айтып отырмыз. Әйтпесе Абайды тұтастай танып-білу ешкімнің пешенесіне жазылған емес. Ол – жұмбақ. Бірақ әр адам Абайды өзінше ашып, өзінше танып-білуге міндетті. Сонымен бірге біз бұл жерде «өзінше» деген сөздің астын тектен-тек сызып отырған жоқпыз. Абайды жалпылама хрестоматиялық қасаң аяда немесе ғылыми-зерттеулер аясында ғана түсіну – ол әлі «менің Абайым» бола алмайды.

Бір өкінішті жайт, көп адам Абайды танып-білу, оқып-үйрену дегенді оның шығармаларын қайта-қайта оқи беру деп ұғады. Әрине, оны қайта-қайта оқу керек. Бірақ Абайды оқып-үйренудің жалғыз тәсілі осы десек, қатты қателескеніміз. Өйткені мұндай жадағай бір сыдырғы оқумен Абайдың сиқыр әлеміне еш уақытта да «терең бойлай» алмайсыз. Ондай тәсілге Абай алдырта бермейді.

Абай әлемі – төл әдебиетіміз бен бүкіл әлемдік әдебиеттің үздік үлгілерінің алтын буымен дем алып тұрған, өзгеден өзге шаңырақ көтерген әлем. Абай философиясы, Абай дүниетанымы сол кездегі әлем әдебиетінің ірі тұлғаларымен иық тірестіріп қатар тұр. Олай болса, ол тұңғыық әлемді түсінуге үлкен дайындық керек. Яғни, Абай бүгінгі оқырман қауымнан үлкен ішкі мәдениетті, бір кезде өзі тәлім алған бүкіл әлемдік әдебиеттің мектебінен өтуді талап етеді. Сондықтан да Абайды әрбір оқырман өз бетімен бүкіл әлемдік әдебиеттің контекстінде танып-білуі, оқып-үйренуі керек. Өйткені Абай сөздерін құр жадағай жадына сақтап жаттап алумен оны танып-білу мүмкін емес. Абай сөздерін ең әуелі қаныңа сіңіруің керек! Сонда ғана оны біз «Менің Абайым» деп айтуға хақылымыз.

Абай ұлылығын, Абай сөздерін түсіндіріп-талдайтын, бағдарлап бағамдайтын талай-талай кесек-кесек дүниелер жазылды. Әлі де жазыла бермек. Өйткені Абай әлемі – табиғаттың өзіндей құпия, табиғаттың өзіндей тұңғыық. Ол – сәт сайын жаңғырып түлеп, сәт сайын қозғалысқа түсіп, сәт сайын жан-жағына

сәуле жамыратып тұрған әлем. Сол құпия дүниенің стихиялық қозғалысына үнілу, оны бақылау Абайды ғана емес, өзінді де өзінше ашу болып табылады.

Ұлылықтың ұлылығын анықтап беретін әлі алгебралық формула туған жоқ. Тумақ та емес. Солай бола тұра ұлылық тудырған дүниеге өз қарым-қатынасыңды, ол туралы өз таным-білігіңді айту, ортаға салу – азаматтық борышың.

Біз үшін Абай ұлылығы – өзі өмір сүрген ортаның ой мен сана деңгейін әлеуметтік терең қайшылықтарын, психологиялық атмосферасын, шынжыр балақ, шұбар төс озбырлығы мен өктемдігін, көзіне жас, жүрегіне шер ұялаған қалың қазақ халқының мұңы мен зарын тереңге сүңгіп көруінде ғана емес, немесе соның бәрін тереңнен сүзіп алып кеп саған көрсетуінде ғана емес, сол тереңге өзімен бірге сені де сүңгітіп көрсеткізуінде! Яғни, Абай өз шығармалары арқылы өзі өмір сүрген қоғамның қайшылыққа толы тіршілік-қарекетін тереңнен сүзіп, өзі ғана сұңғыла зерттеуден өткізіп қоймайды, сол қоғамның қайшылыққа толы тіршілік-қарекетін өзімен бірге саған да зерттеткізеді. Абай талантының ең басты тегеуріні, міне, осында жатса керек!

Сонымен бірге Абай өлеңдерінің қай-қайсысы да бізге сол заманның белгілі бір тарихи фактісін емес, ең бастысы сол заманның тарихи факторын ашып көрсетті. Сөйтіп ол біздің белгілі бір кезеңдегі реалистік рухани тарихымызды дүниеге келтірді. Рас, Абайға дейінгі әдебиетімізде белгілі бір қоғамның белгілі бір тарихи фактісін көрсететін дүниелер бар болатын. Бірақ олардың қай-қайсысы да сол қоғамның тарихи қозғаушы күшін, яғни, тарихи факторын көрсетіп бере алған емес. Ол тек Абай қолынан ғана келді.

Тұтас бір халықтың белгілі бір кезеңдегі рухани тарихын дүниеге келтіру үшін орасан зор талант, жіті көз, зерек зердемен бірге шалқар білім де керек. Өйткені тұтас бір халық басынан кешіріп отырған қоғамның, терең әлеуметтік қайшылықтары мен оны тудырып отырған қозғаушы күшті тек бір халықтың тарихи даму аясында ашып көрсету мүмкін емес. Ол тек адам-

зат тарихының рухани тәжірибелері негізінде зерттеліп қарастырылғанда ғана мүмкін бола алады. Абай солай еткен де.

Ойдан ой туады. Абай білімдарлығын сөз еткенде, көбіне көп оны біз өзіміздің төл әдебиетімізден, Шығыс, әсіресе, Батыс әдебиетінен молынан үйренген деп жатамыз. Үйренгені үйренген. Дегенмен, үйренген деген сөз Абай білімдарлығына өлшем бола алмайды. Абай білімдарлығының қуаттылығы сонда, оның өз әдебиеті мен Шығыс және Батыс әдебиетінің бай мұраларын бойына әбден сіңіріп, оларды өз жүрегінде қайта қорытып игеріп, меңгергенінде.

Бүкіл әлемдік әдебиеттің алып тұлғалары сияқты Абайдың да соны сипаты мен соны қасиеттерінің бірі – қазақ даласының сонау қалтарыс түкпіріндегі Шыңғыстау баурайында тұрып-ақ, біздің бүгінгі әдебиетіміздің қадау-қадау проблемаларына – бейне бір өзің аш та, ұғын дегендей – сырын тереңге жасырын жауап беріп кеткендігінде.

Бүгін таңда өссем, өркендеймін деген жер бетіндегі әдебиет атаулының бәрі-бәрі үшін мәңгілік проблемалардың бірі, сөз жоқ, аударма екенін жақсы білеміз. Осы бір таусылып-тәмамдалмайтын проблеманың түйінін шешуге атсалыссақ болды, алдымен ауызға түсетіні – кітаптағы көлемі ат төбеліндей, ал әдебиетіміздегі алар орны Алатаудай шоқтықты Абай аудармалары. Бұл салада да әлгінде айтып өткеніміздей, Абайдың сырын тереңге жасырған жауабы әзір. Әрине, ол сыр «мен мұндалап» тұрған жоқ. Бірақ ол сырды әркім өзінше ұғып, өзінше тыңдауға хақылы.

Олай болса, сырын тереңге жасырған сол жауаптан біз де сыр тартып көрейікші. Бұл тұрғыда ең алдымен бізді қатты ойландыратын мәселе аударма саласындағы Абайдың тәжірибесін анықтап беру ниетімен туған тұжырым-пікірлердің дәлдік пен алшақтығы, үстірттігі. Тағы да ол тұжырым-пікірлердің әбден басы ашық атам заманнан белгілі аксиомадан бетер біреуден екіншіге, екіншіден үшіншіге... ешқандай кедергі тосқауылсыз сынаптай сырғып көшіп отыратындығы.

Мәселен, Абай аудармасын сөз еткенде, көбіне біз: Абайдың құдіреттілігі сонда – ол Пушкин мен Лермонтовты қазақ тілінде Пушкинше, Лермонтовша сөйлетті деп, не айтып, не жазып жататынымыз бар. Міне, осы – қате пікір, қате тұжырым. Өйткені еш уақытта да Пушкин мен Лермонтов қазақ тілінде Пушкинше, Лермонтовша сөйлеген жоқ, сөйлемек те емес. Абай да оларды қазақ тілінде Пушкинше, Лермонтовша сөйлетуді мақсат тұтпаған. Абай Пушкин мен Лермонтовты қазақ тілінде тек Абайша сөйлетті! Абайша!

Ал әлгіндей қате тұжырым, қате түсінік тонды теріс қаратып киіп алғанмен бірдей әсер қалдырады. Өйткені әрбір творчестволық тұлға – жеке бітім, жеке болмыс. Оның айналадағы құбылысты көріп-қабылдауы да, оны қорытып қағазға түсіруі де жұмбақ үдеріс. Оны сол творчестволық тұлғаның өзі де бүгешігесіне дейін түсіндіріп айтып бере алмайды.

Творчестволық тұлғаның осындай табиғи жұмбақ қасиетінен бейхабар, немесе өзінің не айтып отырғанына мән бере бермейтін адам, тағы да Абайдың Пушкин мен Лермонтовты сәтті аударғанының себебі, өлеңге арқау болған белгілі құбылысты немесе материалды сол Пушкин мен Лермонтовтың көзімен көре білген деп қаламын бір-ақ тартады. Сөйтіп алғашқы қате тұжырымнан екінші қате тұжырым пайда болады. Шындығында, Абай өлеңге арқау болған белгілі бір құбылыс пен материалды Пушкин мен Лермонтов көзімен көре алмайды. Ол тек өзінің көзімен ғана көре алады!

Өйткені ол Пушкин мен Лермонтов өлеңдеріндегі бүкіл поэтикалық әлемді Пушкин мен Лермонтовша емес, өзінше түсініп, өзінше қабылдаған. Ондай ірі тұлғаларды былай қойғанда, қарапайым оқырманның өзінің әр өлеңге қатысы әр қилы болып келмейтін бе еді?!

Егер мұндай қате тұжырым, асығыс қорытындыларды, іске тигізер зияны болмаса, ауызға да алмай-ақ қояр ек. Амал не, зияны шаш етектен. Өйткені осындай қате тұжырыммен мұп-мұздай боп қаруланып алған аудармашы Абайды орыс тілінде Абайша, немесе Пушкин мен Лермонтовты қазақ тілінде Пушкин мен Лермонтовша сөйлетіп берем деп ала өкпе боп әлекке түсіп,

тыпырлап тыраштанып бағады. Ондайлар, егер Пушкин мен Лермонтов тіріліп кеп Абайдың бір өлеңін қатар отыра қалып аударса, Пушкиннің аудармасы Пушкинше, Лермонтовтың аудармасы Лермонтовша болып шығатынына мән бере бермейді.

Аудармашы да – творчестволық дербес тұлға! (Әңгіме бұл жерде тек талантты аудармашы жөнінде ғана болып отыр). Оның да өзіндік творчестволық бет-бағдары, өзіндік дүниетанымы бар. Ол айналадағы құбылысты тек өзінше ғана қабылдар қасиетке ие. Олай болса аудармашыдан түпнұсқа авторының қолтаңбасын талап етіп, оның өзінің қолтаңбасын жоққа шығарам деу – бос әңгіме, бос даурығу.

Талант тегеуріні мықты аудармашының қолтаңбасы неғұрлым ажарлы, неғұрлым айқын болса, аударылған дүние де соғұрлым айқын болып шықпақ. Мәселен, Шекспирді орыс тіліне аударған Б. Пастернак, М. Лозинскийді алыңыз. Болмаса сол Шекспирді орыс тілі арқылы қазақ тіліне аударған М. Әуезов, Х. Ерғалиев, Ә. Кекілбаевтарды қараңыз. Әрқайсысы жеке қолтаңбаға ие ғой.

Сондықтан біз аударылған дүниеден түпнұсқа авторының қолтаңбасын іздеп жатпай, түпнұсқа авторының айтар ойын, идеясын, көтерер мәселесін, рухын аудармашы қалай түсінген, оны қандай деңгейде игерген деп сөз бастағанымыз абзал.

Ал деңгей дегеніңіз әр түрлі болады. Сондықтан талантты дүниелерді тек қана таланттылар аударулары керек! Ондайда талант табиғаты бір-бірімен жақын болып жатса, нұр үстіне нұр. Шығарманың сөзін ғана алып, оның ішкі әсер-қуатын көтере алмай түпнұсқаның өзінде қалдырып кететін аудармашылардан сонда ғана құтыламыз. Нағыз шығарманың ойы, идеясы, рухы, ұлттық колориті сыртқы сөзінде емес, ішкі өмірінде, тынысында ғой. Сөз тек соларға қызметші ғана. Ал шығарманың ойын, идеясын, рухын, ұлттық колоритін көтерсе, тек талант қана көтеріп алып шыға алады. Ондай жерде жұрт ойлап тапқан толып жатқан әдіс-тәсілдеріңіздің бәрі әлсіз. Өйткені әдіс-тәсіл кітаби емес, табиғи болуға тиіс. Әрбір творчестволық тұлғаның өз әдіс-

тәсілі. бар. Аудармада арифметика да, алгебра да жоқ! Оны тек творчестволық интуиция, творчестволық дербестік қана шеше алады.

Мәселен, Абайдың жұрттың бәрі жатқа білетін Гете – Лермонтовтан аударған «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңін алыңызшы. Бұл аударманы қандай әдіс-тәсілмен таңбалап береміз. Сөзбе-сөз аударма дейсіз бе, аналитикалық аударма дейсіз бе, жоқ әлде еркін аударма дейсіз бе? Осы бір сегіз-ақ жол өлеңде әлгі тәсілдердің бәрінің бедер белгісі бар. Қараңыз Лермонтовта:

Горные вершины
Спят во тьме ночной.

Абайда:

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.

Мұны қай тәсілге апарып теліген жөн. Әрине, еркін аударма деуге де, сөзбе-сөз аударма деуге де келмейді. Бұл, сөз жоқ, дәл түпнұсқадағыдай емес, бірақ соған жақын келетін адекватты-аналитикалық аударма. Ал одан әрі ше? Лермонтовта:

Тихие долины
Полны свежей мглой.

Абайда:

Даланы жым-жырт дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Бұл ше? Мұнда сөзбе-сөз аударманы тіпті ауызға алудың қажеті жоқ. Әлгі аналитикалық аудармаңыздың да аулы алыстап кетті. Сөз жоқ, еркін аударма! Тағы да оқиық. Лермонтовта:

Не пылит дорога,
Не дрожат листы...

Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

Абайда:

Шаң шығармас жол-дағы.
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыныштығың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

Ал бұл жолдарда әлгі үш тәсіліңіздің үшеуі де қабат қатысып тұр. Бірақ біреу тұрып, мұнда сөзбе-сөз аударма мен аналитикалық аударма тәсілдері бар болса бар шығар, ал бірақ бұл жолдардан еркін аударма тәсілін көріп тұрғанымыз жоқ деуі мүмкін. Рас, бір карағанда Абай сөздері Лермонтов сөздерінен алшақ кетіп тұрған ештеңесі жоқ. Бірақ ой еркіндігін қайда қоясыз. Әсіресе, соңғы екі жолында Абай Лермонтов ойын еркін игеріп, еркін тереңдетіп жіберіп отырған жоқ па?

Сонымен біздің айтпағымыз, қандай бір аударма болмасын, ол – ешқандай да кітаби әдіс-тәсілдермен шешімін таппайтындығы. Ол тек дербес таланттың дербес әдіс-тәсілдерімен ғана жүзеге аспақ. Өйткені аударма – сіздің ешқандай теорияңызға, сіздің қолдан жасалынған әдіс-тәсілдеріңізге бағынбайтын, қандай бір болмасын анықтаманыздың құрсау-құшағына сыймайтын Творчество! Аудармашы, біреулер ойлап жүргендей, әдеби әдіс-тәсілдердің айтқанына көніп, айдауына жүретін қызметші емес, қайта керісінше әдеби әдіс-тәсілдер – оған қызметші. Сондықтан да ол керек кезінде сөзбе-сөз аударма, аналитикалық аударма, еркін аударма тәсілдерінің қай-қайсысын да жеке-жеке жұмыс істеткізіп, керек кезінде үшеуінің басын бірер жолдың айналасына тоқайластырып қоя алады. Абайдың аударма мектебі бізге осыны үйретеді. Аударма жөнінде осындай ұлы дәріс берген Абайдың өзінің орыс тіліне әлі күнге дейін жөнді аударылмауы –біз үшін, әрине, ұлттық өкініш. Ал ол өкініш тұманы көңілімізден қашан сейіледі, әзірше белгісіз. Тек бұл жерде біздің айтпағымыз, Абайдың өзіне тән дербес даусы жоғалып кетеді

деп қорықпай, оның шығармаларын творчестволық қолтаңбасы айқын, ажарлы ірі ақындарға аударту керек.

Соңғы жылдары, әсіресе, тіл жөнінде кең көлемде келелі-келелі әңгімелердің өткені белгілі. Оның соңы Жазушылар одағы ұйымдастырған үлкен конференцияға келіп ұласты. Дәл осы тұста тіл мәселесі, ел ішінде жүрген өзіміз куә болғанымыздай, барлық жерде әңгіме болып жатты. Яғни, ол әдебиетшілер аясынан асып, жалпылық мәнге ие болды. Осыны дер кезінде терең сезіне білген «Қазақ әдебиеті» газеті «конференция өтті, енді бітті» деп тіл жөніндегі әңгімеге есігін тарс жауып тастамай, ашық қалдыратынын жариялады. Бұл – қай жағынан болсын құрмет тұтып, құптарлық іс. Өйткені тіл жөніндегі әңгіме еш уақытта да толастамақ емес. Өйткені тілдің тарихи даму делбесін жалғыз мен ұстап отырмын деп ешкім де айта алмайды. Сондықтан ол туралы әдебиетіміздің арғы-бергі тәжірибелеріне сүйене отырып, өз түсінігімен әңгіме қозғауға кім-кімнің болсын еркі бар деп ойлаймыз. Бұл жөнінде де ден қойып тыңдай алатын «есті құлақ» болса, Абай дәрісі мен тәлімі жетерлік.

Абай қоғамдық ойды жеткізуде де, адам жанының терең қалтарыс-қатпарларын ашуда да қазақ тілінің тегеурінді қуат пен шексіз мүмкіндікке ие екендігін дәлелдеп берді. Өйткені Абай мауыты шапан, құндыз бөрік киген ақсүйек сөз де, қазан-ошақ, қора-қопсы басында қалып қойған құл-құтан сөз де жоқ деп білді. Ол бәріне бірдей қарап, тең праволы санады. Ол тек халық бар деп ұқты. Ол тек халық тілін ғана қастерлеп, халық тілін ғана қасиет тұтты. Сонымен бірге ол өз творчествосы арқылы халық тілі өзінің сонау көне топырағынан қоректене отырып, жаңалық болып жапырақ ашып, жаңғырып тұратынын да көрсетіп берді.

Бірақ солай бола тұра, Абайдың осы ұлы тағлымын үстірт ұғынушылық, ат үсті қабылдаушылық әлі күнге дейін шаң беріп қалады. Бір мысал. Егер тіл тазалығы әңгіме бола қалса, көбіміз-ақ Абайдың мына сөзін алға тартып көлденеңдетіп шыға келетініміз бар:

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы.
Ол – ақынның білімсіз бейшарасы.

Осындағы «бөтен сөзді» кең жұрт бір текті тар аяда түсінеді. Содан барып олар қора-қопсы, қазан-ошақ басындағы «ұсақ» тұрмыстық сөздердің де, өзге тілден ауысып көшіп келген жаңа сөздердің де өлең табалдырығын аттауға хақысы жоқ деп біледі. Өлең сөзін әсем киінген әдемі сөздер деп ұғады. Сондықтан да олар өлең ішінен тезек, көң сияқты сөздерді кездестіре қалса, мұрнын тыржитып «жиіркеніп», трактор, двигатель деген жаңа сөздерден темір шыңылы мен темір күркірін естіп құлағын басып үркектеп бағады. Сол мінезімен қаншама азапты жолдан өтіп теңдікке ие болған тіл демократиясына тіл тигізіп, қол көтеріп отырғанымен олардың жұмысы да болмайды.

Ал Абайдың «бөтен сөз» деп отырғаны әлгіндей тұрмыстық та, өзге тілден кірген де сөздер емес. Ол бұл жерде басы артық, орнын таппаған сөзді айтып отыр. Әйтпесе Абайдың керек кезінде тұрмыстық сөзден де, өзге тілден кірген сөзден де қашпағанына оның бүкіл творчествосы куә.

Кәрі қой ештеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Осындағы қи деген сөзді кім «бөтен сөз» дей алар екен? Сол бір сөздің өзі-ақ сол заманның бүкіл әлеуметтік қайшылығын көрсетіп беруге қызмет етіп тұрған жоқ па? Ал Абайдың орыс, араб, парсы сөздерін кеңінен қолданғанына бұл жерде мысал келтіріп жату артық. Ол – жұрттың бәріне белгілі. Бірақ осындай белгілі, басы ашық нәрсенің өзін білсе де білмегенситіндер, көрсе де көрмегенситіндер әлі де болса баршылық. Ондайлар өлең гүл сияқты құлпырып, шыны құсап сыңғырлап тұру керек деп ойлайды. Біз, әрине, өлеңнің гүл сияқты құлпырып, шыны құсап сыңғырлап төгіліп тұрғанына қарсы емеспіз. Ондай өлеңдер

болған, қазір де бар, бола береді де, бірақ өлеңнің ең басты миссиясы – ақиқатты айту екенін естен шығармағанымыз жөн. Ал ақиқатты алтынмен аптап, күміспен күптеймін деп ақ тер, көк терге түсудің қажеті жоқ. Ақиқаттың аты – ақиқат. Ол ең бір «төмен етек», «төмен сортқа» жататын сөздермен-ақ жарқырап көрініп тұра алады. Ондай жерде әдемі сөз – әлеміш бояу.

Мұндай өлең тілінің тазалығына өзінше күйіп-пісіп, оның жалғыз жанашыры болғансып «қорғап» жүретін эстеттер барлық кезде, барлық әдебиетте де болған. Олар Пушкиннің тұсында өлеңге «құлақ», «мұрын» сияқты сөздердің кіріп кеткенін жабайылық деп, ал Некрасовтың тұсында өлеңге «шалбар», «портфель» деген сөздердің енуін сорақылық деп бағалаған.

Ондай «жанашырлар» біздің тұсымызда, әсіресе, неологизмдерге жаны қас. Өлеңге неологизм пайдаланған акындар тіл тазалығын сақтамаушылар, тілді былғап бүлдірушілер болып жатады. Осы дұрыс па?

Рас, бүгінгі таңда тіл тазалығы мәселесі бірінші кезекте тұр. Оған ешкімнің де дауы жоқ. Табиғат экологиясы сияқты тіл экологиясы да кезек күттірмейді. Оған бәріміз де қатысуымыз керек. Бірақ орнымен, өйткені өлең – өзі өмір сүріп отырған ортамен, тіршілікпен кіндіктес. Сондықтан ол бүгінгі ғылыми-техникалық революция заманында сол заман тілімен сөйлеуге хақылы. Ал оған қарсы шығу – өлең табиғатына қарсы шығу. Егер ғылыми-техникалық революция заманы алып келген ұғым-түсініктерді таңбалайтын жана сөздерден өлеңді «тазалауға» кіріссек, онда ол бүкіл табиғи құрамынан айырылған, ішуге болмайтын, дәм-татуы жоқ дистилденген суға айналады. Мұны ескермеу – өрескел қателік.

Бұл жөнінде де Абай – өзінің бүкіл творчествосымен үлгі, өнеге.

Осы жерде сөз реті кеп тұрғанда тағы бір мәселеге тоқтала кетейік. Тіл тазалығы әңгіме бола қалса, көп жұрттың, әсіресе, тілшілердің қатты шүйіліп, қатты тиісетін тағы бір «измі» бар. Ол – диалектизм. Олар өз сөздерінде көбіне-көп диалект сөздердің бірақ түріне, кәсіптік сөздерге ғана кеңшілік жасайды. Рас,

олар шығарма кейіпкерлерінің диалогтарында диалект сөздерді пайдалануға да соншалықты қарсы емес. Ал өлеңге диалект сөздерді қосу дегенді ауызға ала көрмеңіз. Қоссаңыз-ақ, «бөтен сөзіңіз» де, жабайылық пен сорақылығыңыз да сол боп шығады. Сондай-ақ, прозалық шығарма олардың авторлық баяндауларынан да диалект сөздерді кездестірсе өре түрегеледі. Неге олай? Мұны да біз, негізінен, творчествоның табиғатын жете түсінбеуден деп білеміз. Өйткені автор өз шығармасының ішінде жүріп жатқан оқиғаға, психологиялық талас-тартысқа, кейіпкерлерінің жүріс-тұрысына, олардың болмыс-қарекетіне сырттай бақылаушы, сырттай баға беруші емес. Соған тікелей белсенді араласушы. Олай болса, ол өз кейіпкерлерімен солардың өз тілінде сөйлеспей тұра алмайды. Сөйлеспеді ме, онда сырт көзге көріне бермейтін автор мен кейіпкерлер арасындағы ішкі тін, ішкі байланыс үзіліп кетуі кәдік. Ал оның соны кейіпкерлердің бір жақта, автордың бір жақта қалып қоюына әкеліп соғуы мүмкін.

Оның үстіне әдеби тіл жаңғырып, жаңарып, жаңа реңк-бояулармен байып тұруы керек дейтін болсақ, онда оны жаңғыртып жаңартатын, жаңа реңк-бояулармен байытатын үлкен резервтердің бірі – сөз жоқ, диалектизм. Ал ол резерв көздерін көміп тастаймын деу – тілдің тынысын тарылтып тұншықтырамын деумен бірдей.

Кезінде Абай қолданған бастау (бұлақ) сөзі белгілі бір аймақ қана қолданатын диалект сөз болатын. Ал енді қазір бастауды білмейтін қазақ бар ма?! Сондықтан оңтүстік қазақтары қолданатын ирониялық ренішпен айтылар нәйеті, батыс қазақтары қолданатын кең мінезге ие, арқайын, шығыс қазақтары қолданатын аллегориялық астарға ие, ләуқи сияқты сөздерден қашуға болмайды деп ойлаймыз. Рас, бұл сөздердің орнын ауыстыра алатын бізде синоним сөздер бар. Бірақ олардың ешқайсысы да бұл сөздердің өздеріне ғана тән реңк-бояуын, әуен-әуезін бере алмайды. Осы сияқты сөздерге тілшілердің қояр кінәсі: оларды басқа аймақтың қазақтары түсінбейді-міс. – Түсінеді. Ал, шынында, түсінбей бара жатса, түсіндіріп беру – тілшілердің тікелей міндеті емес пе?!

Не болғанда да диалект сөздерден қашуға, оларды ғана сөйлем ішінен де, мына сөйлем ішінен де ұстап алып, сенің орның бұл жер емес деп орынсыз «қуғын-сүргінге» ұшыратуға болмайды. Олай етпес бұрын алдымен ойланып алған жөн. Ондай сәтте әлемдік әдебиеттің арғы-бергі тәжірибелеріне көз салып қарап алайық, рухани ескерткіштерінің бірінен саналатын Дантенің «Тәңрінің тәлкегі» жергілікті бір диалектіде – тек флоренция диалектісінде жазылған ғой. Ол кезде итальян диалектілерінің бір-бірінен айырмашылығы аспан мен жердей алшақ болған. Біздің тіліміздегі диалектизм айырмашылығы оның қолына су да құя алмайды. Бұл жерде біреулер: ол кезде Флоренция әдебиеті мен мәдениетінің дамуы Италияның өзге жерлерімен салыстырғанда биік деңгейде болған, ал мәдениеті мен әдебиеті жоғары дамыған белгілі бір аймақтың өзге жерлерге рухани үстемдікпен қарайтыны белгілі жайт емес пе деп дау айтуы мүмкін. Жоқ, олай емес. Зерттеушілердің айтуынша, ол кезде Флоренция Италияның басқа жерлерінен жазуды ең соңынан қабылдаған мәдениеті кешең қалған қала көрінеді. Флоренция мәдениетінің гүлдеу кезеңі одан кейінірек басталған.

Сонау тарих қиырында ғана емес, осы қазір де мұндай фактілер жетерлік. Испанияның бірқатар ақындары әлі де өз шығармаларын жергілікті диалектімен жазатынын «Иностранная литература» журналынан оқып жүрген жоқпыз ба?! Тіпті осы қазірдің өзінде іргеміздегі Грузияда тек өз аймағының диалектісінде жазылған жеке өлең кітаптары пайда бола бастады. Бұл құбылыстар еріккендіктен, немесе ол елдердің ақын-жазушыларының өзінің әдеби тілін білмегендігінен туып жатқан құбылыстар емес шығар. Ал француздардың ақын-жазушылары өз елінің алыс бір қиыр мекенінен бір диалект сөз тауып алса, алтын тауып алғандай қуанатын көрінеді.

Ал біз болсақ сөйлем ішіне анда-санда кіріп кеткен диалект сөздерімізбен алысып әуреміз. Олардың ең болмаса мүйізі сонадайдан сорайып көрініп, тұтас тіл тазалығына көлеңкесін түсіріп тұрса екен. Біздің тіліміздегі диалектизм өзге көптеген

тілдермен салыстырғанда соншалықты көп емес екенін тілшілеріміздің өздері де мойындайды. Мойындай тұра күреседі. Парадокс.

Қайта біз диалект сөздердің әдеби тілімізге жүйелі түрде енуіне олардың орнығып, қалыптасуына шын мәніндегі қамқоры, жанашыры болуымыз керек емес пе?!

Жалпы бұл жерде біздің айтарымыз: ақын-жазушылардан тұрмыстық сөздерді, неологизм сөздерді, диалект сөздерді, жалпы тілді Абай сияқты творчестволықпен пайдалана білуді талап еткеніміз дұрыс. Егер ол сөздер контексте белгілі бір қызмет атқарып, жүк көтеріп тұрса, онда оны бұрап сындырып, жұлып алып тастаймын деудің, біздіңше, қажеті жоқ. Сондықтан ол сөздерге ешқандай дәлел-дәйексіз, әйтеуір, әдеби тіл нормалары заңдылықтары атынан сөйлеген болып «крест жорығын» ашуға болмайды. Біз тілді жаңғырып, жасарып тұратын жанды үдеріс десек, онда тіл нормаларының заңдылықтары да жетіліп, өсіп-өркендеп, жаңа өріске шығып отыруы тиіс емес пе?! Ал осыны ескермей, тіл нормалары заңдылықтарының заңды дамуына тұсау салып, оларды «жасанды тоңазытқышта» қатырып ұстаймын деудің реті жоқ.

Сондықтан қайталап айтамыз: ақын-жазушылардан тілді Абай сияқты творчестволықпен пайдалана білуді талап етейік. Ал творчествоның ең басты қасиеті – батылдық. Сонда ғана ол – творчество!

Ұлы Абай сабағы бізді кең өріс, жаңа белестерге бастайды. Оның шығармаларын қайталап оқыған сайын өзін рухани толыса түсумен бірге, туған әдебиетіңнің де бүгінгі тынысына тереңірек үңіліп, оның келешек көкжиегінің алыс қиырына қадала көз саласың. Өйткені, Абайдың мың қырлы мың тәлімі бар. Бүгін біз бұл мақаламызда Абайдың сол мың қырлы мың тәлімінің бірер тәлімін ғана өзімізше түсініп әңгіме еттік.

ТҮСІНІКТЕР

1. Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны. Бұрын баспасөзде жарияланған. Қазақтың бас ақыны: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құраст. С. Қорабай. – Алматы: Дәуір, 2004. – 10-16-беттер.
2. Медетбеков Т. Менің Абайым! Бұрын баспасөзде жарияланған. Сөз-стан (Жас қаламгерлер кітапханасы). – Алматы: Жалын, 1986.
3. Жұртбай Т. Қаракөк. Бұрын баспасөзде жарияланған. Жұртбай Тұрсын. Құнанбай: тарихи және әдеби тұлға. – Алматы: Алаш, 2004. – 20-60-беттер.
4. Негимов С. «Қайғы шығар ілімнен...» Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
5. Шәріп А. Абайдың «жазуы мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 57-64-беттер.
6. Жеменей И. Абай және әл-Фараби. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3 (15). – 65-75-беттер.
7. Ісімақова А. Абай мұрасы – бүгінгі рухани қажеттілік. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, – 2007. – 15-28-беттер.
8. Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
9. Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Тайшыбай Зарқын. Абайтану арнасында (1889-1916). – Петропавл, 2009. – 182-203-беттер.
10. Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам мұраты. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Ғылым, 1995. – 155-167-беттер.
11. Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының вебсайты.
12. Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы. Бұрын баспасөзде жарияланған. Әлемдік өнертану. III том. Музыка өнері. Тынысбек Қоңыратбай. 306-310-беттер.
13. Борбасов С. Абай тағылымы // Ақиқат. – 1995. – №1. – 61-64-беттер; Ақиқат. – 1995. – №2. – 61-63-беттер.
14. Шапай Т. Тыныштық метафорасы. Бұрын баспасөз бетінде жарияланған: Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1999. – 69-81-беттер.

15. Кемелбаева А. Гете мен Абай // Жұлдыз. – 2011. – №1; Жұлдыз. – 2011. – №2.
16. Ахметбекова А. Ыасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 43-49-беттер.
17. Палтөре Ы. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейбіріне лексика-семантикалық талдау. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 77-81-беттер.
18. Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой сарындары. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №4 (16). – 64-69-беттер.
19. Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі. Бұрын баспасөзде жарияланған. Юбилейный альманах Института развития Казахстана. 150-летию Абая. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1995. – 50-62-беттер.
20. Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні. Бұрын баспасөзде жарияланған. Абай және қазіргі қазақ әдебиеті: республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 2007. – 100-104-беттер.

МАЗМҰНЫ

Қойгелдиев М. Абай тұлғасы мен мұрасының қазақ тарихындағы орны	3
Медетбеков Т. Менің Абайым!	12
Жұртбай Т. Қаракөк	26
Негимов С. «Қайғы шығар ілімнен...»	68
Шәріп А. Абайдың «жазуы» мен айтуы»: жаңа ментальдік жолында	76
Жеменей И. Абай және әл-Фараби	84
Ісімақова А. Абай мұрасы – бүгінгі рухани қажеттілік	91
Қамзин К. «Семипалатинские областные ведомости» газеті Абай айналасы туралы	106
Тайшыбай З. Ескендір әңгімесі	124
Айтқазин Т. Абай философиясындағы адам туралы	145
Ысқақұлы Д. Аудармадағы Абай дәстүрі	158
Қоңыратбаев Т. Абай Құнанбайұлы	198
Борбасов С. Абай тағылымы	203
Шапай Т. Тыныштық метафорасы	219
Кемелбаева А. Гете мен Абай	234
Ахметбекова А. Йасауи мен Абайдың поэтикалық дәстүрі	251
Палтөре Ы. Абай шығармаларындағы Алланың көркем есімдерінің кейбіріне лексика-семантикалық талдау	258
Сейітова А. Абай мен Сағди поэзиясындағы ұқсас ой-сарындары	270
Рахимов Қ. Абайдың даналық философия ғылымы деңгейіндегі көрінісі	284
Раев Қ. Абай шығармашылығындағы рухани құндылықтардың мәні	298
Түсініктер	304

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VII том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9141

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 19,2 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4356.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.